Mühazirə - 09

Azərbaycan XV əsrlərdə

Plan:

1. *XV əsrin başlanğıcında Azərbaycanda siyasi vəziyyət*
2. *Azərbaycan Baharlı - Qaraqoyunlu dövləti.*
3. *Azərbaycan Bayandurlu - Ağqoyunlu dövləti.*
4. *XV əsr Azərbaycan dövlətlərinin sosial-iqtisadi həyatı.*
5. *XIII – XV əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti.*

İstifadə etmək üçün ədəbiyyat:

1.Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. IV c. Bakı, 2007.
2.İbrahimov C. Qaraqoyunlu dövləti. Bakı, 1946.
3.İbrahimov C. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerklər. Bakı, 1958.

1. XV əsrin başlanğıcında Azərbaycanda siyasi vəziyyət.

1357-ci ildə Qızıl Ordu xanı Canı bəy sui-qəsd nəticəsində öldürüldü və bundan sonra onun oğlu Bərdi bəy Təbrizi tərk edərək, təcili Qızıl Orduya qayıtdı. Boşluqdan istifadə edən Çobani nəslinin nümayəndəsi Əmir Əxicuq hakimiyyəti ələ aldı, lakin cəmi bir il hakimiyyətdə qala bildi: 1358-ci ildə cəlairi Şeyx Üveys (1354-1374) Təbrizi tutdu və paytaxtını Bağdaddan bura köçürdü. Beləliklə, Cənubi Azərbaycan torpaqları Cəlairi dövlətinə qatılmış oldu.

Cəlairilər Cənubi Azərbaycanı tutduqdan sonra bir müddət Şirvanşahlar müstəqil oldular. Hətta Şirvanşah Kavus (1345-1372) iki dəfə Təbrizə hücum edib onu Cəlairilərdən azad etməyə cəhd göstərdi. Əksinə 1362-ci ildə Şeyx Üveys hücum edib Şirvanı da tutdu. Daxili idarəçilik sistemi saxlanılmaqla Şirvanşahlar da Cəlairi dövlətindən asılı vəziyyətə salındı.

Bu dövrdə həm Teymurilər, həm Şirvanşahlar, həm də Qaraqoyunlu tayfa ittifaqı Cəlairidə gedən proseslərdən bəhrələnməyə çalışır, imkan düşdükcə bu dövlətə qarşı diplomatik, hərbi tədbirlər gürürdülər. Cəlairidən asılılığı qəbul edən Şirvanşah Kavus 1372-ci ildə vəfat etdi və hakimiyyətə onun oğlu Hüşəng (13721382) gəldi. Hüşəng Şirvanın Cəlairi asılılığından azad olması üçün heç bir cəhd etmədi, Cəlairilərə ödənilən xərac isə xalqı dilənçi halına salmışdı. Hüşəngdən narazı kütlələr 1382-ci ildə, yəni Cəlairidə çevriliş baş verən ili üsyan edib Hüşəngi öldürdülər. Hakimiyyətə Hüşəngin əmisi oğlu İbrahim g tirildi. Hüşəngin təqibindən qaçıb Şəkidə xırda torpaq sahibi kimi fəaliyyət göstərən İbrahimin
babaları Dərbənd hakimi olduğu üçün o, I İbrahim Dərbəndli adı ilə taxta çıxdı (13821417). Beləliklə, Şirvanşahlar tarixində 3-cü sülalənin-dərbəndlilərin(1382-1538) hakimiyyəti başlandı.

I İbrahim uzaqgörən, müdrik dövlət xadimi idi. O, hakimiyyətə gələn kimi yerli feodal əyanlarının özbaşınalığına son qoydu, mərkəzi hakimiyyəti gücləndirdi. Cəlairi sarayındakı ara müharibələrindən yararlanaraq yenidən Şirvanın tam müstəqilliyini bərpa etdi və bununla kifayətlənməyərək bütün Azərbaycanın müstəqilliyi və bütövlüyü uğrunda Cəlairilərə qarşı mübarizəyə başladı.

XIV əsrin II yarısı - XV əsrin əvvəllərində Kiçik Asiya və Cənubi Qafqazın qərb bölgələrində fəal çıxış edənlərdən biri də **Qaraqoyunlula**r idi. Qaraqoyunlular türklərin oğuz qoluna aid idi. Hələ VII əsrdə Mərkəzi Asiyadan Azərbaycana – öz qədim dədə-baba torpaqlarına qayıdan qaraqoyunluların sayı artmış və coğrafi arealı xeyli genişlənmişdi. XIV əsrin ortalarında qaraqoyunlular artıq Van gölü ətrafı ərazilərdə Ərzincan, Sivas və Cənub-Şərqi Anadoluda yaşayırdılar. Erkən orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqin tarixində mühüm rol oynayan qaraqoyunlular XIV əsrin ikinci yarısında yenə tarixin səhnəsinə çıxdılar. XIV əsrin 80-ci illərində artıq Qaraqoyunlu tayfa ittifaqı yarandı. İttifaqa Baharlı nəsli başçılıq edirdi.

Qaraqoyunlu sülaləsinin banisi oğuzların Baharlı tayfasının Barani sülaləsindən olan Bayram Xoca olmuşdur. Bayram Xoca Cəlairilərlə mübarizə aparırdı. Bu mübarizədə uğur qazana bilməyən Qaraqoyunlu tayfa ittifaqı dağılma ərəfəsində idi. Lakin Bayram Xocanın oğlu Qara Məhəmməd (1380-1389) yenidən tayfa ittifaqını möhkəmləndirdi, Cəlairilərlə münasibətləri nizama saldı, onlarla qohum olaraq qızını Sultan Əhmədə verdi. Van şəhərini

özünə paytaxt seçən Qara Məhəmməd hətta adına pul da kəsdirmişdi. Qüvvə topladıqdan sonra o, 1382-ci ildə hücum edib Təbrizi ələ keçirdi, 1383-cü ildə Suriya hakimi Səlimi, 1384-cü ildə Mardin hakimi Məcdəddin İsanı məğlub etdi. 1385-ci ildə Əmir Teymur Azərbaycana qarşı hərbi yürüşə başladı. Bu dövrdə Qaraqoyunlulara qarşı Ağqoyunlu tayfa ittifaqı çıxış etməyə başladı. Qara Məhəmməd Teymurilərdən çox çəkinirdi və Əmir Teymurun yürüşə çıxdığını biləndə Misir sultanından icazə alaraq 1385-ci ildə Suriyaya köçdü.

Əmir Teymur (1370-1405) Mərkəzi Asiyada mərkəzləşmiş dövlət yaratdıqdan sonra işğalçılıq müharibələrinə başladı. 1385-ci ildə Sultaniyyə yaxınlığında Cəlairi Sultan Əhmədin qoşunları məğlubiyyətə uğradılsa da, Səmərqənddə baş verən üsyan Əmir Teymuru geri qayıtmağa məcbur etdi. Beləliklə, 1385-ci ildə Cəlairi Sultan Əhməd basılmış, Qara Məhəmməd Suriyaya qaçmış və Əmir Teymur geri Asiyaya qayıtmışdı. Belə bir şəraitdə Qızıl Ordu xanı Toxtamış fürsəti əldən verməyərək Dərbənddən Azərbaycana soxuldu, Təbrizi 8 gün mühasirədə saxladı. Şəhər müdafiəçilərinə toxunmayacaqlarına söz verərək hiylə vasitəsilə şəhərə daxil oldu və şəhər talan edildi. Bu vaxt Əmir Teymur Qızıl Orduya hucum etdi və bu hadisə Toxtamışı məcbur etdi ki, təcili öz ölkəsinə qayıtsın. Toxtamışın yürüşü zamanı Marağa, Təbriz, Bərdə, Gəncə, Şirvan v Dərbənd kimi Azərbaycan şəhərləri qarət edildi.

Əmir Teymur Azərbaycana yarımçıq qalan birinci yürüşünü 1386-cı ildə davam etdirdi. Üçillik yürüş zamanı Təbriz ələ keçirildi, məşhur sənətkarlar, ustalar ailələri ilə birlikdə Səmərqəndə göndərildilər. Cəlairi əmirlərinin bəziləri Bağdada qaçdı, bir qismi isə Əlincə qalasında gizləndi. 1387-ci ildə Teymur Naxçıvana hücum etdi. Əlincə qalasını mühasirəyə aldı və bu qəhrəman qala 13 il, yəni 1399-cu ilə qədər Teymurilərə təslim olmamışdı. 1387-ci ildə Naxçıvan ərazisində Əmir Teymurun qoşunları ilə qaraqoyunlu qoşunları üz-üzə gəldilər. Çapaqçur adlanan yerdə baş verən bu döyüşdə Qara Məhəmməd Teymurun qüvvələrini məğlub etdi.

1387-ci ildə Teymur Azərbaycanı tərk etdi və buranın idarəçiliyini oğlu Miranşaha həvalə etdi. Bu qələbədən ruhlanan və Teymurun Səmərqəndə qayıtdığını bilən Qara Məhəmməd 1388-ci ildə hücum edərək Təbrizi Cəlairi əmirlərindən aldı. 1389-cu ildə başqa bir qaraqoyunlu əmiri Qara Pirhəsən Qara Məhəmmədi və

onun oğlu Bayramı qətlə yetirdi ki, Qaraqoyunlu tayfa ittifaqına özü başçılıq etsin. Lakin Qara Pirhəsən buna nail ola bilmədi. O, Qara Məhəmmədin digər oğlu Qara Yusif tərəfindən məğlub edildi. Azərbaycanın feodal əyanları arasında birlik yox idi. Onların hər biri təklikdə işğalçılara-Teymurilərə qarşı mübarizə aparsalar da, öz aralarında da ara müharibələrini davam etdirirdilər. Əsas mübarizə obyekti Cəlairi dövlətinin paytaxtı Təbriz şəhəri idi. 1387-1392-ci illərdə bu şəhər müxtəlif qüvvələrin 17 dəfə hücumuna məruz qalmışdı. 14 hücum Təbrizin bu və ya digər feodal qruplaşması tərəfindən tutulması ilə başa çatmışdı.

1392-ci ildə Təbriz qaraqoyunlular tərəfindən ələ keçirildi. Bunu eşidən Əmir Teymur 1392-ci ildə Azərbaycana qarşı ikinci yürüşə başladı. Həmin il Təbriz Teymurilər tərəfindən ələ keçirildi. Bundan sonra Əmir Teymur qaraqoyunluların mərkəzi şəhəri Vanı tutdu.

Teymur tərəfindən məğlub edilən cəlairi Sultan Əhməd və qaraqoyunlu Qara Yusif ittifaq bağladı. 1394-cü ildə Bağdad döyüşündə Cəlairi-Qaraqoyunlu birləşmiş qüvvələri Əmir Teymur tərəfindən darmadağın edildi. Bu məğlubiyyətdən sonra Qaraqoyunlu tayfa ittifaqı dağılsa da, 1395-ci ildə Qara Yusif onu bərpa etdi. Teymur tərəfindən təqib olunan Sultan Əhməd və Qara Yusif Misir sultanı Berqoqun yanına qaçdılar. Cəlairi dövlətinin başçısı Sultan Əhməd Misirə qaçsa da, onun oğlu Məlik Tahir Əlincə qalasında teymurilərlə savaşmaqda davam edirdi. Onun ən yaxşı silahdaşları Xacə Kövhər və Əmir Altun idi. Cəlairi dövlətinin xəzinəsi də bu qalada gizlədilmişdi. Qalanın müdafiəsinə Gürcüstandan və Şəkidən mütəmadi canlı qüvvə, silah-sursat və ərzaq göndərilirdi. Qalaya teymurilər 4 dəfə genişmiqyaslı yürüştəşkil etsələr də, onu ala bilməmişdilər. 1399-cu ildə Əmir Teymurun Azərbaycana 3-cü yürüşü zamanı yenidən Əlincə qalasına qarşı böyük hərbi qüvvələr göndərildi. 13 illik mühasirədən sonra müdafiəçilərin sayı seyrəlmişdi, ərzaq, silah tükənirdi. Xüsusilə, 1395-ci ildə, Şəkinin teymurilər tərəfindən işğalından sonra kənardan gələn yardımlar azaldı, qalada daxili çəkişmələr başladı. Məlik Tahirin cəlairi xəzinəsini götürüb xəlvəti Bağdada qaçmasından sonra qala müdafiəçiləri ruhdan düşdülər və 1399-cu ild Əlincə qalası Əmir Teymura təslim oldu.

Hürufilik tәlimi. Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyətin durmadan kəskinləşməsi nəticəsində Teymurilərin zülmünə qarşı narazılıq durmadan artırdı. Belə bir şəraitdə hələ XIV əsrin sonlarında Azərbaycanda islam dini ehkamlarına və sonralar Teymurilər hökmranlığına qarşı yönəldilmiş dini-siyasi hərəkat-hürufilik yayılmağa başladı. Bu təlimin banisi görkəmli Azərbaycan filosofu Şeyx Fəzlullah Cəlaləddin Nəimi olmuşdur və onun əsas ideyaları "Cavidannamə" əsərində əks olunmuşdur. Hürufilik Allahın təbiətdə, əşyada, sözdə, xüsusən insanda təcəssümünü əsas götürürdü.

Hürufiliyə görə Allah eyni zamanda söz, kəlam şəkilində təcəssüm edir, sözlər isə hərflərlə ifadə olunur. Deməli Allah sözlərdə təcəssüm etdiyi üçün eyni zamanda hərflərdə əyan olur, hərflər isə kamala çatmış insanın üzündə əks olunur. Fəzlullah Nəimi farsın 32 hərfini əsas götürmüşdür. Onun "Cavidannamə" ("Əbədiyyət kitabı") əsərində 32 hərfdən bəhs edilir. Hürufilər başqa rəqəmlərlə də hərflərdən ibarət rəmzlər yaradır, ərəb əlifbası hərflərinin müqəddəs olduğunu, onun vasitəsilə dünyanın sirlərini açmağın mümkün olduğunu qeyd edirdilər. Hürufilərə görə, Allahın yaratdığı dünya daim dövr edir və bu görünən dəyişikliklərin səbəbidir. Allah iki yolla – Allahın özünəbənzər yaratdığı insanda və Allahın nitqində, yəni Quranda və əşyaların adında təzahür edir. Bu təlimə görə canlı aləmin mərkəzində duran insan kamilləşərək Allah səviyyəsinə yüksələ bilər. Hürufilər Nəimini belə insan hesab edirdilər.

Hürufilik tərəfdarları istilaçılar tərəfindən amansızcasına təqib olunaraq cəzalandırılırdılar. Miranşah atası Əmir Teymurun əmri ilə 1394-cü ildə Naxçıvanda Nəimini edam etdirdi. Hürufiliyin digər görkəmli nümayəndələri – məşhur hürufi şairi İmadəddin Nəsimi (əsl adı Seyid Əli idi), Əbdülhəsən Əli ül Əla və başqaları idi. Bunların başçılığı ilə hürufilər Türkiyə ərazisində fəaliyyət göstərmiş və türk dilində geniş ədəbiyyat yaratmışlar. Hürufiləri daim təqib edən islam dininin müridləri 1417-ci ildə Suriyanın Hələb şəhərində Nəsiminin diri-diri dərisini soymuşlar. Dahi Azərbaycan şairi M.Füzulinin əsərlərində də hürufilik motivləri vardır.

Şirvanşah I İbrahim gizlincə hürufilərə rəğbət bəsləyir, onlardan teymurilərə qarşı mübarizədə istifadə etməyi düşünürdü.

Teymurilərin Azərbaycandan qovulması. İran, Azərbaycan, Əcəmi İraqı, Şərqi Anadolu işğal olunduqdan sonra Əmir Teymurun qoşunları Osmanlı dövlətinin hüdudlarına çıxdılar. Misir Berqoq tərəfindən idarə olunsa da, Osmanlı dövlətinin vassalı idi və buna görə Əmir Teymur məktub yazaraq sultan İldırım II Bəyaziddən Misirdə gizlənən Sultan Əhmədi və Qara Yusifi təslim etməyi tələb etdi. Təbii ki, II Bəyazid Əmir Teymurun tələbini yerinə yetirməkdə borclu olmadığını bəyan etdi. 1402-ci ildə iki böyük türk dövləti - Teymurilərlə Osmanlılar arasında Ankara yaxınlığında baş verən döyüş Teymurun qələbəsi ilə başa çatdı. Lakin Əmir Teymur Sultan Əhmədi və Qara Yusifi ələ keçirə bilmədi. 1405-də Əmir Teymur vəfat etdi, Qara Yusif və Sultan Əhməd dərhal Misirdən Azərbaycana qayıtmağı qərara aldılar.

Teymurun ölümündən sonra, 1406-1410-cu illərdə Azərbaycan ərazisi Teymurilər, Cəlairilər və Qaraqoyunlular arasında mübarizə meydanına çevrildi. Bu mübarizədə tez-tez müttəfiqlər düşmənə, düşmənlər isə müttəfiqlərə çevrilirdi. Bu zaman Azərbaycanın şimalında Şirvanşahlar dövləti mövcud idi, ölkənin cənub vilayətlərini isə Teymurun oğlu Miranşah idarə edirdi. Teymurun ölümündən sonra onun yaratdığı böyük imperiya dağılmağa başladı. Varislər arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı. Bir-biri ilə ədavət edən Miranşah və onun oğlu Ömər Mirzə Azərbaycanın cənub hissəsinə yiyələnmək istəyirdilər. Belə bir şəraitdə

Gəncə, Şəki, Qarabağ, Təbriz, Ərdəbil, Marağa kimi şəhərlərdə Teymurilərə qarşı xalq üsyanları geniş vüsət aldı. Eyni zamanda Gürcüstanda da Teymurilərə qarşı üsyan başladı.

Şirvanşah I İbrahimin Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək cəhdi. Şirvanşah I İbrahim isə yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək teymurilərə qarşı yeni siyasi xətt yeritdi və Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək uğrunda mübarizəyə başladı. Gəncə, Şəki, Qarabağ, Təbriz, Ərdəbil, Marağa və başqa yerlərdə teymurilərə qarşı başlanmış xalq hərəkatından istifadə edən Şirvanşah I İbrahim Kür çayını keçdi, Gəncə və Qarabağı tutdu.

Şirvanşah I İbrahim Teymurilərə qarşı mübarizə aparan qüvvələri birləşdirməyə çalışaraq, gürcü çarı Konstantin, Şəki hakimi Seydi Əhməd, Ərdəbil hakimi

Bəstam Cəyir, Qaraman tayfasından Yarəli ilə ittifaq bağladı. Şirvanşah I İbrahim öz qüvvələrini Kür sahilinə toplayıb Təbrizə hücuma hazırlaşırdı. Bunu eşidən teymuri Mirzə Ömər Qarabağa

hücum etdi, lakin Kür sahilində baş verən döyüşdə birləşmiş qoşun Ömər Mirzənin qoşunlarına qalib gəldi.

1405-ci ilin yayında Ömər Mirzə cənuba doğru çəkildi və Təbrizə gələrək əhalidən xərac toplamağa başladı. Qəzəblənmiş xalq ayağa qalxaraq üsyan etdi və Ömərin qoşununu şəhərə buraxmadılar. 1406-cı ilin yazında Ömərin böyük qardaşı Əbu Bəkr Təbrizə hücum edərək əhalidən 100 min qızıl tələb etdi. Narazı olan xalq yenidən üsyan edərək I İbrahimi köməyə çağırdılar. 1406-cı ilin mayında I İbrahim Arazı keçərək Təbrizə daxil oldu. Əhali I İbrahimi mehribanlıqla qarşıladı və onu öz hakimi kimi tanıdı. Şirvanşah I İbrahim əhalidən alınan vergiləri ədalətli qaydaya saldı.

Beləliklə, qısa müddətə də olsa, Şirvanşah I İbrahim Azərbaycanın böyük bir hissəsini öz hakimiyyəti altında birləşdirə bildi. Lakin o, Təbrizdə möhkəmlənə bilmədi. Çünki cəlairli Sultan Əhməd və onunla ittifaqda olan qaraqoyunlu hərbi birləşmələrinin başçısı Qara Yusif vaxt itirmədən Misirdən Azərbaycana, Təbrizə doğru hərəkət edirdilər. Onların yaxınlaşdığını eşidən Şirvanşah I İbrahim məcburiyyət qarşısında qalaraq Təbrizi tərk edib Şirvana qayıtdı və onun Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək cəhdi baş tutmadı.

Hələ Misirdə olarkən Sultan Əhməd və Qara Yusif razılığa gəlmişdilər ki, Bağdad Sultan Əhmədə, Təbriz isə Qara Yusifə çatacaq. Lakin bu razılaşmanı pozan Sultan Əhməd 1406-cı ildə Təbrizi ələ keçirdi. Təbrizdə möhkəmlənən Sultan Əhməd ilk olaraq Əlincə qalasının bərpası və vergiləri azaltmaq haqqında fərman verdi.

Qara Yusif və Sultan Əhməd arasında Misir razılaşmasının məzmunundan xəbərsiz olan I İbrahim Sultan Əhmədi Təbrizdə hökmdar kimi tanıdığını bildirdi. Tezliklə, I İbrahimə rəğbət bəsləyən Cənubi Azərbaycan feodalları Sultan Əhmədin tərəfinə keçdilər. Qara Yusif sözünə dönük çıxan Sultan Əhmədə düşmən kəsildi. I İbrahimlə də münasibətləri pozulan Qara Yusif yarımköçəri kurd tayfaları ilə ittifaqa girdi, hətta onlarla qohumluq münasibətləri qurdu.

Sultan Əhməd Təbriz camaatının güzəranının yaxşılaşması üçün heç bir tədbirlər görmədi. Ona görə də teymuri Əbu Bəkrin qoşunu Təbrizə hücum edərkən xalq Sultan Əhmədi müdafiə etmədi və Əbu Bəkr Təbrizi tutdu, Sultan Əhməd Bağdada qaçdı. Bu zaman Qara Yusif böyük qoşunla Təbriz üzərinə yeridi. 1406-cı ildə Qara Yusif I Şənbi Qazan döyüşündə Əbu Bəkri məlub etdi və öldürdü. Bundan sonra Təbrizdə Qara Yusifin nüfuzu artmağa başladı. Miranşah Qara Yusifə qarşı yeni qoşun göndərdi. 1408-ci ilin aprelin 21-də Təbriz yaxınlığında Acıçay (Sərdrud) döyüşündə oğlu Əbu Bəkrin qisasını almağa gələn Miranşahın qoşunu Qara Yusif tərəfindən darmadağın edildi və özü də öldürüldü. Teymuri qoşununun qalıqları Azərbaycanı tərk etdilər.

1. Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti

Tarixdə qaraqoyunlu adı ilə tanınan tayfalar mənşəcə oğuz toplumlarından biri olmuşdur. Osmanlı tarixçisi Mövlanə Şükrullah qaraqoyunluların Oğuz xanın oğlu Dəniz xanın törəmələri olduğunu yazmışdır. Başqa türk tayfalarını da özündə birləşdirən Dəniz xanın törəmələri artıq VII əsrdə Azərbaycanda məskunlaşmışdılar. Moğol basqınları zamanı onlar Anadoluya köçdülər və o vaxtdan "qaraqoyunlu" adlanmağa başladılar. Onların adlarını, guya ki, bayraqlarında olan qara qoç rəsminə görə adlandırılması həqiqətə uyğun deyil, belə ki, orta əsrlərə aid tarixi mənbələrdə onların bayrağında qara qoç rəsminin olması haqqında məlumata rast gəlinməmişdir. "Qaraqoyunlu" adı Qaraca qoyunlu oymağının adından götürülmüşdür. Qaraqoyunlular özləri aşağıdakı oymaqlara bölünürdülər: Qaraca qoyunlu, Şadlı (sad-saat çuxuru), Baharlı-Duharlu, Qaramanlı, Alpavut, Ayınlu, Hacılu, Ağacəri, Çakırlu, Bayramlu, Dügər.

Qaraqoyunlu dövləti dağıldıqdan sonra onların əksəriyyəti Ağqoyunlulara tabe olmaq istəməyərək indiki Pakistan, Şimali Hindistan, bir qismi isə Xorasan ərazilərinə köçmüşdülər. Qalanlar isə həm Cənubi, həm də Şimali Azərbaycan ərazilərində, Şərqi Anadoluda, Kərkükdə və sair yerlərdə yaşamışlar və həmin ərazilərdə yaşamaqda davam edirdilər. XV-XVI əsrlərdə qaraqoyunluların ən sıx məskunlaşdığı ərazilərə Göyçə mahalı, Maku nahiyəsi, Gəncəbasar, Xoy və Marağa aralığındakı ərazilər, Saatlı-Şahsevən əraziləri aid idi. Sonralar "saatlı" adında kəndlər və obalar meydana gəldi. Sədlu-saat çuxurunun adından Çuxur – Səd bəylərbəyliyi, qaramanlı oymağının adından isə Qaramanlı hakimliyi meydana gəldi.

Şah I İsmayılın ən yaxın silahdaşı Bayram bəy Qaramanlı məhz bu oymağın nümayəndəsi idi. Qaraqoyunluların ən mühüm qollarından sayılan Alpavutlar Çuxur
– Səd və Şirvan bəylərbəyliklərində yaşayırdılar. Osmanlı sultanı Sultan III Əhmədin 1728-ci ilə aid Gəncə vilayətinin vergi dəftərində dörd alpavut kəndi qeydə alınmışdır.
Azərbaycanda qaraqoyunlularla bağlı Qaraqoyunlu, Qaraqoyunlu Salvar,
Qarayusifli, Qaraovçular, Yusifli, Mirzəxan Qaraqoyunlu, Xan Qaraqoyunlu, Tap Qaraqoyunlu, Çay Qaraqoyunlu, Dilağarda (bu adı qaraqoyunluların bir ailəsinə axırıncı qaraqoyunlu padşahı Cahan şah vermişdir) və s. adda yaşayış məskənləri mövcuddur.

Qaraqoyunlu dövlətinin yaranması. Sultan Əhməd 1410-cu ildə Qara Yusifin əsas qüvvələrinin birləşmiş ağqoyunlu tayfalarının başçısı və Şimali Mesopotamiyada yerləşən Amid qalasının hakimi Osman Qara Yuluc ilə müharibə etməsindən istifadə edərək Təbriz qalasına hücum etməklə onu şəhərdən çıxarmaq istəyir. Bu zaman Cəlair Əhməd Orbelian nəslindən İvannenin oğlu,Sunik vilayətinin erməni knyazı Smbatdan yardım haqqında söz alır və Şirvanşah İbrahimdən kömək istəyir. Şirvanşah İbrahim Cəlair Əhmədə kömək etməyə razı olur və oğlu Kəyumərsin sərkərdəliyi altında Şirvan qoşununu Cənubi zərbaycana göndərir.

Qara Yusif hadisələrdən xəbər tutan kimi surətlə Cənubi Azərbaycana hərəkət edir və Şirvanın qoşunundan qabaq oraya çatır.Təbriz yaxınlığında, Şənbi-Qazan ətrafında 1410-cu il avqust ayının 30-da Qara Yusiflə Sultan Əhmədin qoşunları arasında döyüş başlayır. Cəlairilərin qoşunu bu döyüşdə məğlub edilir və qaçıb dağılır. Qara Yusif əsir düşəndən köhnə müttəfiqini hakimiyyətin yeni sulaləyə keçməsi haqqında fərman verməyə məcbur edir. Ertəsi gün avqust ayının 31-də sultan Əhmədi boğub, meyidini çarmıxa çəkirlər. Beləliklə, Cəlairilər dövləti süqut edir və onun yerində başda Baharlı tayfasının Barani sülaləsi Qaraqoyunlu dövləti yaranır. 1410-cu ildə elan edilən Qaraqoyunlu dövləti öz mövcudluğunu qorumaq üçün qızğın siyasi fəaliyyətə başladı. XV əsrin əvvəllərində Qaraqoyunlunun ən ciddi rəqibləri bütün Azərbaycanı birləşdirmək iddiası ilə çıxış edən Şirvanşah I İbrahim və Teymuri Şahrux idi.

1410-cu ildə II Şənbi Qazan döyüşü zamanı I İbrahimin Sulta Əhmədə kömək etməsi Şirvan-Qaraqoyunlu münasibətlərindəki ziddiyyətləri daha da kəskinləşdirmişdi. Döyüşdən qalib çıxan Qara Yusif I İbrahimə məktub yazaraq onu Qaraqoyunluya tabe olmağa dəvət etdi. Qara Yusifin məktubunu gətirən oğlu Kəyumərsi edam etdirən I İbrahim rədd cavabı verdi və Şəki hakimi Əhməd, Kaxetiya çarı II Konstantinlə ittifaq bağlayaraq Qara Yusifə qarşı müharibəyə hazırlaşmağa başladı. Təbrizdən qarabağa gələn Qara Yusif I İbrahimə barış təklif etdi. Bu təklifi düzgün anlamayan rəqilbləri ürəklənib ona qarşı gəldilər. Döyüş Kür çayı üzərində 1412-ci ilin dekabrında oldu. Döyüş Qara Yusifin qələbəsi ilə başa çatdı. 60 yaşlı Şirvanşah I İbrahim, 7 oğlu, qardaşı, müşavirləri, habelə onun müttəfiqi gürcü çarı Konstantin əsir alındılar. Qara Yusif Konstantini, onun qardaşlarını və 130 gürcü aznavurunu (feodalını) edam etdirdi. Şirvanşah I İbrahimi isə yaxın adamları ilə Təbrizə apardı. Qara Yusifin qoşun başçıları Bistam Çakirlu, Babaxacə Şəmsəddin, Qaraman və başqalarının, habelə Təbriz tacirlərinin xahişi ilə Qara Yusif I İbrahimi başbahası ödənilmək şərti ilə azad etməyə razı oldu.

Qara Yusif əsir düşmüş sıravi Şirvan döyüşçülərini əvəzsiz azad etdi. I İbrahimi azad etmək üçün 1200 İraq tüməni xərac aldı. Şirvanşah I İbrahim Qara Yusifin vassallığını qəbul edib, 1413-cü ildə Şirvana qayıtdı. Qara Yusif Şirvandan daha bir milyon baş malqara apardı.

Qaraqoyunlu-teymuri münasibətləri. 1417-ci ildə Şirvanşah I İbrahim öldü. Hakimiyyətə keçən oğlu Şirvanşah I Xəlilullah (1417-1462) Qara Yusifin hakimiyyətini tanımadı. O, öz siyasətində Orta asiya hökmdarı Teymurun ikinci oğlu Sultan Şahruxla (1405-1447) yaxınlaşıb ittifaq bağladı, həm də Qaraqoyunlu siyasi hakimiyyətini didən iç çəkişmələrdən bacarıqla istifadə etməyə başladı.

Qaraqoyunlu dövlətinin hərbi qüdrəti ilbəil artırdı və bu Şahruxu çox narahat edirdi. Şahrux bütün Azərbaycanı deyil, yalnız Qəzvin və Sultaniyyə şəhərlərini geri istəyirdi. Bunun qarşılığında Azərbaycan və Ərəb İraqını Rum və Şama kimi Qaraqoyunlu dövlətinə buraxacağını Qara Yusifə təklif edirdi. Qara Yusif isə güzəştsiz savaş yolunu seçdi, xəstəliyinə baxmayıb ordusu ilə yürüşə çıxdı.

1420-ci il noyabrın 17-də Təbriz yaxınlığında baş verən döyüşdə Qara Yusif yaralandı və Ucan adlı yerdə dünyasını dəyişdi. Bundan sonra onun ailə üzvləri**,** ordu əmirləri arasında Qara Yusifin var-dövlətini bölüşmək üstündə çəkişmələr başladı. Yalnız ölümündən 3 gün sonra

Təbriz əyanı Məhəmməd Keçəli tərəfindən onun nəşi paytaxta gətirildi və müsəlman qaydası ilə Erçişdə torpağa tapşırıldı.

Qara Yusifin ölümündən dərhal sonra Şahrux Qaraqoyunluya qarşı hərbi yürüşə çıxdı. 1421-ci ilin qışında Qarabağa çatan Şahrux Şirvanşah I İbrahimin oğlu I Xəlilullah ilə (1405-1462) görüşdü və onunla ittifaq bağladı. I Xəlilullahın Şahruxun nəvəsi ilə evlənməsi bu ittifaqda Teymurilərin söz sahibi olduğunu göstərdi. Qara Yusifdən sonra hakimiyyətə gələn Qara İskəndər (1420-1435) qardaşı Qara İsfəndiyarın qüvvələri ilə birlikdə Təbriz yaxınlığında Alaşkerd vadisində

1421-ci ilin avqustunda döyüşə girdilər. Qaraqoyunlular bu döyüşdə məğlub oldular və Şahrux Azərbaycanı işğal etdi. Lakin Qara İskəndər qüvvə topladı və 1422ci ildə hücum edib Təbrizi ələ keçirdi. Qara İskəndərin vəziyyəti ilbəil mürəkkəbləşirdi. O, eyni zamanda həm teymurilərlə, həm Şirvanşah I Xəlilullahla, həm də Teymurilərlə ittifaqa girən qardaşı Cahanşahla mübarizə aparırdı. Şərqi Anadoluda isə güclənməkdə olan Ağqoyunlu tayfa ittifaqı Qaraqoyunlularla rəqabətini davam etdirirdi.

1427-ci ildə Qara İskəndər Teymurilərin müttəfiqi Şirvana hücum etdi. Cavab olaraq Şahrux yenə Azərbaycana hücum edib Salmasda qaraqoyunlulara qalib gəlib Təbrizi ələ keçirdi. 1429-cu ildə Şahrux Qara Yusifin başqa oğlunu – Əbu Səidi (1429-1431) Azərbaycana hakim təyin etdi. Lakin Teymurilər 1431-ci ildə Azərbaycanı tərk edən kimi, Qara İskəndər qardaşı Əbu səidi öldürüb yenə hakimiyyətini bərpa etdi.

1434-cü ildə Qara İskəndər yenə Şirvana yürüş etdi. Şirvanşah I Xəlilullahın və Şahruxun birləşmiş qoşunları 1435-ci ilin yayında Qara İskəndəri məğlub edib Təbrizə daxil oldu, İskəndər Kiçik Asiyaya qaçsa da, ələ keçirildi və Əlincə qalasına salındı. Həmin ilin sonunda Şahrux Qara Yusifin kiçik oğlu Cahanşahı Qaraqoyunlu hakimiyyətinə gətirdi. Əlincə qalasına salınan Qara İskəndər orada gecələrin birində öz oğlu tərəfindən öldürüldü.

Cahanşah, atasından və qardaşı Qara İskəndərdən fərqli olaraq, yaxşı təhsil görmüş, bilikli bir adam idi. O, hakimiyyətin möhkəmlənməsi məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirdi: yarımköçəri əyanlara qarşı mübarizəni gücləndirdi; daha çox oturaq əyanlara və iri tacirlərə arxalandı; ordunu qüvvətləndirdi, nizam-intizamı güləndirdi. O, Şahruxun ölümündən sonra (1447) teymuri asılılığını qətiyyətlə rədd etdi. Şirvan dövləti ilə kəskin hərbi rəqabəti yumşaltdı. Onların arasında savaş və çəkişmələrin arası kəsildi. Yalnız Ağqoyunlu feodal hakimliyi ilə rəqabət qalmaqda idi.

Ağqoyunlularla Qaraqoyunlular arasında ərazi üstündə mübarizə gedirdi. Cahanşah XV əsrin 50-ci illərində Şərqi Anadolunun çox hissəsini, Qərbi Azərbaycanı Ağqoyunlulara güzəştə getməyə məcbur oldu. Lakin onun şərqdə teymurilərə qarşı apardığı mübarizə daha müvəffəqiyyətli olmuşdur. 1453-cü ildə İraq Əcəmini, bütün Qərbi İranı, bir qədər sonra isə Şərqi İranın bir hissəsini ələ keçirdi. Cahanşah 1457-ci ildə Gürcan və Xorasanı tutdu, 1459-cu ildə isə teymurilərin paytaxtı Heratı tutdu, teymuri Əbu Səidlə barışıq müqaviləsi bağladı və təzminat alaraq Azərbaycana qayıtdı. 1466-1467-ci illərdə köçəri feodallar Cahanşahın oğlu Həsənəlinin, Bağdadda Pirbudağın başçılığı ilə üsyan qaldırdılar. Cahanşah Bağdadı bir il yarım mühasirədə saxladı və Pirbudağı təslim olmağa məcbur etdi. Təslim olan Pirbudaq öldürüldü. Beləliklə, Cahanşah fəal xarici siyasət yeritdi, müdaxilə və ara müharibələrinə son qoydu. Lakin onun mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək cəhdləri bir nəticə vermədi. Cahanşahın hakimiyyətinin sonlarında daxili çəkişmələr, feodal ara müharibələri, feodal özbaşınalığı, hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə Qaraqoyunlu dövlətinin qüdrətinin zəifləməsinə səbəb oldu. Bundan istifadə edən Ağqoyunlular onların ərazilərini ələ keçirməyə başladılar.

1467-ci ilin may ayında Cahanşah böyük qüvvə ilə Ağqoyunlu Uzun Həsənə qarşı hərəkətə başladı və Van gölü ətrafı ərazilərdə möhkəmləndi. Burada əyləncə toplantıları təşkil edərək vaxtını şeir məclisləri və sərxoşluqla keçirirdi. Vaxtını gecələr əyləncə məclislərində keçirən və gündüzlər yatan Cahanşaha Sultan Mehmet "yarasa" ləqəbi vermişdi. Uzun Həsən casusu vasitəsilə Cahanşahın ətrafında nələrin baş verdiyi haqqında mütəmadi məlumatlandırılırdı. Qaraqoyunlu ordusunda nizam-intizamın pozulduğunu yəqinləşdirən Uzun Həsən cəmi 6 minlik seçmə döyüşçülərlə Cahanşahın düşərgəsinə hücum etdi. 1467-ci ilin noyabrın 11-də Muş düzündə baş vermiş döyüşdə qaraqoyunlular məğlub oldular. Cahanşah Ağqoyunlular tərəfindən yaxalandı və öldürüldü. Bundan sonra Qaraqoyunlu dövlətinin süqutu sürətləndi. Cahanşahın

oğlanları Həsənəli və Hüseynəli arasında taxt-tac uğrunda mübarizə başladı və Həsənəli Hüseynəlini öldürərək hakimiyyəti ələ keçirdi. Həsənəli 1468-ci ildə Mərənd döyüşündə ağqoyunlulara məğlub oldu və teymuri Əbu Səidin yanına qaçdı. Beləliklə, 1468-ci ildə Qaraqoyunlu dövləti süqut etdi, onun ərazisində Ağqoyunlu dövləti yarandı.

§ 3. Azərbaycan Ağqoyunlu dövləti

Ağqoyunlu tayfalarının mənşəyi barədə. Oğuz tayfa birliyinə aid olan ağqoyunluların erkən orta əsrlərdə ilk məskunlaşdığı ərazi Qafqaz dağları ilə Araz çayı arasındakı ərazilər o cümlədən Qarabağ, Göycə gölü ətrafı torpaqlar, Alagöz yaylaqları olmuşdur. Tədricən ağqoyunlular Azərbaycanın cənub bölgələrinə, Şərqi Anadoluya, Qərbi İrana, Dəclə və Fərat (İraq) vadiləri də daxil olmaqla çox geniş əraziyə yayılmışlar.

Ağqoyunluların əcdadları moğolların yürüşündən sonra Cənub-Şərqi Anadoluya köçmüş və Diyarbəkir vilayəti onların irsi hakimiyyətinə çevrilmişdi. XIV əsrin ortalarında ağqoyunlulara Tur Əli bəy (1363-cü ildə vəfat etmişdir) başçılıq etmişdir. Qaynaqların məlumatlarına görə o, Uzun Həsənin babasının babası idi. Tur Əli bəydən əvvəl yaşayan tayfa başçıları tarixi şəxsiyyət olmadığından onların adları bəlli deyil. Qaraqoyunlu kimi Ağqoyunlu adı XIV əsrdə meydana gəlmişdir və guya ki, bu bayraqlarında ağ qoyunun rəsminin olması ilə bağlıdır. Ancaq bu yanlış fikirdir. Ağqoyunlunun bayrağında ağ qoyun əks olunmamışdır.

Ağqoyunlu sülaləsinin (tayfa ittifaqının) əsasını Bayandur tayfasından olan Pəhləvan bəy (1370-1388) qoymuşdu. Ondan sonra Ağqoyunlu tayfa ittifaqı zəifləmişdi. Lakin Qara Yuluq Osman (1394-1434) Ağqoyunlu qüvvələrini birləşdirdi, Sivası Qaraqoyunlulardan alıb Diyarbəkirdə möhkəmləndi. Ərzincan və Mardini isə özündən asılı vəziyyətə saldı. Beləliklə, Ağqoyunlu bəyliyinin əsasını qoydu. Diyarbəkiri mərkəz seçdi və adına pul kəsdirdi. Bəylərbəyliyinin ərazisi Sivasdan Diyarbəkirə, Ərzincandan Mardinə qədər əraziləri əhatə edirdi.

Qara Yuluq Osman bəy 1434-cü ildə Qaraqoyunlularla döyüşdə öldürüldü. Ağqoyunlu bəylərbəyliyində ara müharibələri dövrü başladı (1434-1444-cü illər). Ara müharibələrində 1444-cü ildə Cahangir Mirzə qalib gəldi və Ağqoyunluları yenidən birləşdirdi.1453-cü ildə Qara Yuluq Osmannın qardaşı oğlu Uzun Həsən (1453-1478) Cahangir Mirzəni hakimiyyətdən salıb Ağqoyunlu bəylərbəyliyinə başçılığı ələ keçirdi. 1450-ci illərdə Gürcüstanın şərqini ələ keçirən Uzun Həsənin nüfuzu daha da artdı.

1467-ci ildə Uzun Həsən Muş döyüşündə Qaraqoyunluları məğlub edib onun süqutunu tezləşdirdi. 1468-ci il Mərənd döyüşündə Həsənəlini məğlub edib Təbrizi ələ keçirdi və Ağqoyunlu dövlətini yaratdı.

1468-ci ildə Uzun Həsən tərəfindən əsası qoyulan və paytaxtı Təbriz olan Azərbaycan feodal dövlətində yeni sülalənin hakimiyyətə gəlməsi ölkənin siyasi qüvvələri içərisində narazılıqdan daha çox rəğbətlə qarşılandı. Ancaq xaricdə durum başqa idi. Xorasanda hökmranlıq edən Teymuri Əbu Səid Cahanşahın oğlanlarını müdafiə etmək bəhanəsi ilə Azərbaycana 27 minlik qoşunla yürüşə çıxdı. Güclü rəqiblə yeni savaşa girmək istəməyən Uzun Həsən, anası Sara Xatunun başçılığı ilə elçilərini Əbu Səidin yanına göndərərək ona qiymətli bəxşişlər və sülh təklif etdi. Ancaq Sara Xatun Əbu Səidi niyyətindən döndərə bilmədi. O, elçiləri hörmətlə qarşılayıb Uzun Həsənə tac və qızıl kəmərli qılınc göndərsə də, yürüşü dayandırmaq istəmədi. Nəzərə almaq lazımdır ki, Sara Xatun oğlu Uzun Həsənin siyasi çarpışmalarında ilk illərdən fəal iştirak edirdi. Onun işə qarışması və bacarığı ilə hələ 1435-ci ildə Anadoluda Mardin qalası uğrunda gedən mübarizədə on bir yaşlı Uzun Həsənə üstünlük qazandıra bilmişdi. Sara Xatun Misir Məmlük dövləti ilə də danışıq aparmışdı. Abbasqulu ağa Bakıxanov "Gülüstaniİrəm"əsərində onu "mahir diplomat qadın" adlandırır.

Güclü diplomat olan Sara Xatun Əbu Səidi öz fikrindən döndərə bilməsə də xeyli gecikdirdi. Əbu Səid Ağqoyunluya qarşı savaşda Teymurilərin ənənəvi müttəfiqi olan Şirvanşahların köməyinə ümid edirdi. Şirvana daha yaxın olmaq üçün Əbu Səid Şimali Azərbaycana-Muğana yürüşə başladı. Ancaq XV əsrin 60-ci illərinin sonunda Azərbaycanda siyasi qüvvələrin mövqeyi və nisbəti dəyişmişdi. Təbrizlə yanaşı, Şamaxı da, Ərdəbil də ölkənin müstəqilliyi uğrunda döyüşmək əzmində idi.

Yaranmış siyasi vəziyyətdən istifadə edərək Uzun Həsən Şivanşah Fərrux Yasarı və Ərdəbil şeyxi Heydəri öz tərəfinə çəkdi. 1468-ci ilin payızında Əbu Səid Araz çayını keçərək Qarabağa gəldi, sonra isə Muğana çəkildi.

Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasəti. Avropa dövlətləri ilə yaxınlaşmaqla Uzun Həsən aşağıdakı məsələlərin həllinə nail olmaq istəyidi: 1) hərbi qüdrəti ilbəil artan qonşu Osmanlı imperiyasına qarşı xristian ölkələrin simasında müttəfiqlər qazanmaq; 2) ticarət əlaqələrini genişləndirmək, xüsusilə, Avropa üçün çox vacib olan ipək ixracını təmin etmək, Avropa ölkələri ilə Şərq ölkələri arasında ticarətdə vasitəçiyə çevrilmək və bu missiyanı Osmanlının əlindən almaq; 3) Avropalı hərb mütəxəssislərinin köməyilə ordunu qabaqcıl silahlarla təmin etmək və silah istehsalına başlamaq. Xüsusən, avropalı toptökən ustaların Ağqoyunlu dövlətinə gətirilməsinə daha çox diqqət verilirdi.

Ağqoyunlu ilə Osmanlının maraqlarının kəsişdiyi məsələlərdən biri Trabzon məsələsi idi. Yunanlar hələ Bizans imperiyası dövründə Trabzonu ələ keçirmiş, burada kütləvi məskunlaşmış və imperatorluq yaratmışdılar (1204-1462). 1453-cü ildə II Mehmet İstanbulu fəth etdikdən sonra bir çox Avropa ölkələri də türklərin əlinə keçdi. Cənubi-Şərqi Anadolunun böyük hissəsi Osmanlılar tərəfindən tutulduqdan sonra Trabzon imperatorluğu türk əraziləri arasında bir adaya bənzəyirdi. Trabzon imperatorluğu ilə Ağqoyunlu arasında bir adaya bənzəyirdi. Trabzon imperatorluğu ilə Ağqoyunlu arasında hələ XIV əsrdən dostluq münasibətləri qurulmuşdu. Uzun Həsən imperator İoann Komninin qızı Teodora (Dəspinə xatun) ilə evlənmişdi. Trabzon Ağqoyunlunun Qara dəniz vasitəsilə Avropaya çıxışında mühüm rol oynayırdı. Təbii ki, Trabzon imperatorluğunun Ağqoyunlu ilə yaxınlaşmasında öz maraqları vardı. Belə ki, Ağqoyunlu dövləti Trabzonun Genuya tərəfindən ələ keçirilməsinin qarşısını almışdı.

Uzun Həsən II Mehmeti Trabzonu tutmaq fikrindən daşındırmaq üçün anası Sara Xatunun başçılığı ilə onun yanına böyük elçi heyəti göndədi. Sara Xatunun qarşısına iki vəzifə qoyulmuşdu: 1) Sultanın Ağqoyunlu ərazisinə girməsinin qarşısını almaq; 2) onu Tabzon səfərindən daşındırmaq. Sara Xatun II Mehmet tərəfindən Bulqar dağının ətəyində, hərbi düşərgədə yaxşı qarşılanmış, danışıqlar çox səmimi olmuş, onlar bir-birinə “ana-oğul” deyə müraciət etmişlər. Sara Xatun sultanın Ağqoyunlu dövləti ərazisinə girməyəcəyi barədə razılığını alsa da, Trabzon üzərinə hücumdan çəkindirə bilməmişdi.

II Mehmetin göndərdiyi və Həmzə bəyin başçılıq etdiyi qoşunlar Trabzon üzərinə hücum edib 1461-ci il avqustun 15-də şəhəri ələ keçirdi. Bu Osmanlı dövləti ilə Ağqoyunlu arasında uzun çəkişmələrin başlanğıcı oldu. Sara Xatun gəlininin varislik hüququnu əsas gətirərək Trabzon xəzinəsini sultanla böldü. 1461-ci ildə Uzun Həsən və II Mehmet arasında Yassıçəmən müqaviləsi bağlandı. Trabzon tutulduqdan sonra, ağqoyunlular Qara dənizdə Avropaya yeganə çıxış yolunu itirdilər. Bu, Osmanlı-Ağqoyunlu münasibətlərinin pisləşməsinə səbəb oldu.

Uzun Həsən diplomat kimi davranaraq elçilərlə hədiyyələr göndərib Trabzonun alınması ilə Fatehi təbrik etdi, ürəyində isə təcavüz və qisas hissini söndürə bilməyib Avropanın xaçpərəst ölkələrinə üz tutdu. 1463-cü ildən Osmanlının ən qatı düşməni olan Venetsiya respublikası ilə Ağqoyunlu arasında anlaşma yarandı. İki dövlət arasındakı münasibətlərin sıxlaşmasında Venetsiyanın Hələbdəki konsulluğu böyük rol oynayırdı. Avropa səyyahları və elçiləri bir-birinin ardınca Uzun Həsənin sarayına gəlməyə başladılar.

Osmanlı dövlətinin zəifləməsində daha çox maraqlı olan Venetsiya respublikası Katerino Zeno (1471-1473), Yosafat Barbaro (1473-1478), Ambroko Kontarini (1474-1476) kimi diplomatlarını Ağqoyunlu sarayına göndərmişdi. Ağqoyunlu səfirləri İsaq, Hacı Məhəmməd, Mirak, Həsən Əzən, Murad bəy, Xoca Avropa dövlətlərində olmuşdular. Aparılan danışıqlar nəticəsində Osmanlı dövlətinə qarşı ittifaq yaradıldı. Bu ittifaqa Roma Papası, Venetsiya respublikası, Genuya respublikası, Neapol krallığı, Macarıstan krallığı, Kipr krallığı, Rodos feodal dövləti, Qaraman bəyliyi və Ağqoyunlu dövləti daxil idilər. Venetsiya Uzun Həsəni hərbi sursatla təchiz etməyi öz üzərinə götürmüşdü.

Avropa ölkələri ilə əlaqələrdə Kiçik Asiyanın cənubunda yerləşən Qaraman bəyliyi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Buna görə də Uzun Həsən bu bəyliyin müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına çox diqqət yetirirdi.

1472-ci ildə Ağqoyunlu dövləti ilə Venetsiya arasında ittifaq bağlandı və tərəflər qərbdən və şərqdən Osmanlı dövlətinə zərbə vurmağı planlaşdırdı. Bu plan türkləri zəiflətməyə çalışan

Avropa dövlətləri üçün də sərfəli idi. Tərəflərin razılığına uyğun olaraq 1472-ci ildə Uzun Həsən Qaraman bəyliyi vasitəsilə Aralıq dənizi sahillərinə çıxdı: burada o, Venetsiyanın vəd etdiyi hərbi mütəxəssisləri və silah-sursat almalı idi. 1473-cü ilin martında 200 döyüşçüdən, top və barıtdan ibarət 4 Venetsiya gəmisi Kipr adasına yan aldı. Lakin onları Uzun Həsənə çatdırmaq mümkün olmadı. Çünki Venetsiya ikili siyasət yeridir, Osmanlının ağır daxili vəziyyətindən istifadə edərək onunla gizli danışıqlar aparır, ticarətdə güzəştlər qoparmağa çalışırdı. Ağqoyunlular Osmanlı dövlətinə qarşı Avropa dövlətləri ilə vahid cəbhə təşkil edə bilmədi. Uzun Həsənə qarşı 60 min Osmanlı qoşunu göndərildi. Osmanlılar Ağqoyunluları Kiçik Asiyanın qərbində, Beyşehir yaxınlığında məğlub etdilər. Sonra isə II Mehmet və Uzun Həsənin qoşunları Fərat çayı yaxınlığında üz-üzə dayandılar.

İlk döyüş 1473-cü il avqustun biri Malatya yaxınlığında oldu. Murad paşanın başçılığı altında Osmanlı qoşununun ön cərgəsi Ağqoyunlu sərkərdəsi Uğurlu Məhəmmədin yalançı geriləməsinə aldanıb pusquya düşdü. Osmanlı qoşununun çoxu qırıldı, Murad paşa özü Fərat çayında boğuldu.

Uzun Həsən, oğlu Uğurlu Məhəmmədin hücumu davam etdirmək təklifini qəbul etməyərək, qələbədən sonra yeni hücuma keçmədi. Öz qüvvələrini toplayıb nizamlamaq imkanı alan Fateh, avqustun 11-də Tərcan yaxınlığında Otluqbeli döyüşündə qəti uğur qazandı. Ağqoyunlu ordusu böyük itkilər verdi. İlkin döyüşlərdə Yusif Mirzə və daha iki oğlunu itirən Uzun Həsən bu dəfə oğlu Zeynal Mirzəni şəhid verdi.

Ağqoyunlular məğlub oldu. Ağqoyunluların məğlubiyyətinin bir sıra səbəbləri var idi: Ağqoyunlu dövlətinin ərazisi nə qədər geniş olsa da, onun Osmanlı dövləti kimi monolit birliyi yox idi. Ağqoyunlu süvarisi Osmanlının nizam-intizamlı yeniçərlərindən zəif idi. Osmanlı ordusu odlu silah cəhətdən xeyli üstün idi.

Ağqoyunlu dövlətinin süqutu.

1478-ci il yanvarın 5-də ömrünün ən yetkin çağında – 54 yaşında Uzun Həsən qəflətən vəfat etdi və Təbrizin "Nəsriyyə" məscidində dəfn edildi. Uzun Həsənin ölümündən sonra hakimiyyətə onun oğlu Yaqub Mirzə (1478-1490) gəldi. O, atasının siyasətini davam etdirərək Şirvanşahlarla dostluq münasibətlərini saxladı. Fərrux Yasarın qızı ilə evləndi. O, Səfəvi şeyxlərini Ağqoyunlu üçün ən böyük təhlükə sayırdı və onları 1488-ci ildə həbs etdirib Şiraz qalasına saldırmışdı. Anasının hazırladığı zəhəri səhvən içən Sultan Yaqub 1490-cı ildə öldü. Onun ölümündən sonra hakimiyyətə onun oğlu Baysunqur (1490-1492) gəldi. Onun təcrübəsizliyindən istifadə edən Sufi Xəlil faktiki olaraq dövləti idarə edirdi. Hakimiyyətə iddialı feodallardan biri də Diyarbəkir hakimi Süleyman Bicanoğlu idi. O, 1491-ci ildə Sufi Xəlili döyüşdə öldürdü. Baysunqurun adından dövləti idarə etməyə başladı. Vəziyyətinin mürəkkəbləşməsi Uzun Həsənin başqa bir nəvəsinin – Rüstəm Mirzənin mübarizəyə qoşulmasına gətirdi. 1492-ci ildə Rüstəm Mirzə Diyarbəkirdə Süleyman Bicanoğlunu məğlub etdi və öldürdü. Baysunqur Şirvana, dayısı Fərrux Yasarın yanına qaçdı. Hakimiyyət Rüstəm Mirzənin (1492-1497) əlinə keçdi. Ancaq Baysunqur mübarizədən əl çəkməmişdi. Bu qarşıdurmada Rüstəm Mirzə Səfəvilərlə, Baysunqur isə Şirvanşahlarla ittifaqda idi. Bundan savayı, Rüstəm Mirzə yerli feodalları öz tərəfinə çəkmək üçün dövlət torpaqlarını soyurqal kimi paylamağa başladı. Onun dövründə hakimiyyət dairəsində Əbih Sultanın çox böyük nüfuzu vardı.

Rüstəm Mirzə 1492-ci ildə Bərdə döyüşündə Şirvandan kömək alan Baysunquru məğlub etdi. Şeyx Heydərin övladlarını İstəxr qalasından buraxdırdı, səfəvilərlə ittifaq bağladı. 1493-cü ildə Əhər döyüşündə Əbih Sultan və səfəvi şeyxi Sultanəli tərəfindən Baysunqur məğlub edildi və öldürüldü. Bu qələbədən narahat olan Rüstəm Mirzə 1494-cü ildə baş vermiş Şəməsi döyüşündə səfəvi Sultanəlini məğlub etdi və öldürüldü, ancaq İsmayılı ələ keçirə bilmədi. Səfəvi sülaləsinə başçılıq yeddi yaşlı İsmayıla keçdi.

Rüstəm Mirzənin apardığı siyasət mərkəzi hakimiyyəti zəiflədirdi. İş o yerə çatmışdı ki, hər Ağqoyunlu şahzadəsi öz adından fərman verir, soyurqal (moğolca "bəxşiş", "hədiyyə" deməkdir) paylayırdı. Nəticədə ölkədə həm siyasi, həm də iqtisadi böhran yetişdi. Feodal özbaşnalığı gücləndi. Bundan istifadə edən Uğurlu Məhəmmədin oğlu Gödək Əhməd Əbih Sultanla birləşərək və Osmanlı dövlətindən kömək alaraq, 1496-cı ildə Sultaniyyə döyüşündə Rüstəm Mirzəni məğlub edib əsir götürdü.

Uğurlu Məhəmmədin Osmanlı sultanının qızından olan oğlu Gödək Əhməd Osmanlı dövlətinin köməyi ilə Ağqoyunluya qarşı yürüşə başladı və 1496-cı ilin yayında Sultaniyyə yaxınlığında Ağqoyunlu qüvvələrini məğlub etdi. Həmin ilin sonunda Rüstəm Mirzəni döyüşlərin birində əsir aldı. Gödək Əhməd 1497-ci ilin mayın 3-də Təbrizə daxil oldu və özünü hökmdar elan etdi.

Gödək Əhməd vergi islahatı keçirdi, şəriətdə göstərilməyən 20-ə qədər vergini ləğv etdi. Lakin onun bu islahatı Fars və İraq feodal əyanlarını narazı saldı. Onlar birləşərək 1497-ci il dekabrın 13-də İsfahan döyüşündə Gödək Əhmədi məğlub edib öldürdülər. Bundan istifadə edən Əbih Sultan Uzun Həsənin nəvəsi Muradı (1497-1498) Qum şəhərində Ağqoyunlu hökmdarı elan etdi.

Lakin onun əmisi oğlu Əlvənd Mirzə də taxt-tac iddiasında olduğunu bildirdi və 1499-cu ildə Təbrizi ələ keçirdi. 1500-ci ildə Baba Xeyrulla adlı bir dərvişin vasitəçiliyi ilə Əhər şəhərində Əlvəndlə Murad arasında sülh bağlandı. Müqaviləyə əsasən Kürdən Qızıl Üzən çayına, Diyarbəkirə, Dəbilə qədər Azərbaycan torpaqları Əlvənd Mirzəyə, Ərəb İraqı, Fars, Kirman isə Murad Mirzəyə çatdı.

Beləliklə, Ağqoyunlu dövləti iki hissəyə parçalandı. 1501-ci ildə Əlvənd Mirzə, 1503-cü ildə isə Murad Mirzə Səfəvilər tərəfindən məğlub edildilər və Ağqoyunlu dövlətinə son qoyuldu. Buna baxmayaraq Ağqoyunlu Azərbaycan dövləti kimi nəinki yaxın Şərq, həmçinin Avropa tarixində dərin iz qoydu. Oğuz türklərinin yaratdığı Ağqoyunlu imperiyası özündən sonra yaranan Səfəvilər dövlətinin də tarixinə müsbət təsir göstərdi, ağqoyunlu oymaqları Səfəvilər dövlətinin formalaşmasında və inkişafında böyük rol oynadılar.

4. XV əsr Azərbaycan dövlətlərinin sosial-iqtisadi həyatı

Azərbaycan dövlətlərinin ictimai quruluşu. XV əsrdə Azərbaycan ərazisində üç dövlət – Şirvanşahlar, Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular fəaliyyət göstərmişdi. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri Azərbaycanın Kürdən cənubda olan torpaqlarını əhatə etmişdi. Hər üç dövlətin ictimai quruluşunda elə bir əsaslı fərq yox idi.

Qaraqoyunlu dövlətində **Baharlı**, Ağqoyunluda isə **Bayandur f**eodal əyanları rəhbər rol oynamışdılar. Oğuz türklərindən olan hər iki dövlətin hökmdarları **padşah** titulu daşıyırdılar. Padşahdan sonra dövlətdə ikinci əsas şəxs **Əmir-əl-üməra (əmirlər-əmiri)** idi ki, o da bütün hərbi qüvvələrə rəhbərlik edirdi. **Sədrəzəm** ruhanilərə başçılıq edir, vəqf vergilərini toplayır, məhkəmə işlərini qaydaya salırdı. Dövlət aparatındakı növbəti vacib şəxs **Baş vəzir** idi. Onu sahibi-divan da adlandırırdılar. O, şahın möhürünü saxlayır, dövlətin daxili və xarici işlərinə nəzarət edirdi. Ölkə əyalətlərə bölünmüşdü və əyalətlər padşahın varisləri və sülalə üzvlərindən təyin olunurdular. Əyalət divanının hər birində 300 mirzə çalışırdı. Tümən və nahiyə hakimləri tümən və nahiyyələri idarə edirdilər və canişin tərəfindən təyin edilirdilər.

Bayandur nəslinə aid köçəri feodallar tərəfindən idarə olunan Ağqoyunlu dövlətinin də ictimai quruluşu eynilə Qaraqoyunluda olduğu kimi idi. Yalnız bir kiçik fərq var idi ki, Ağqoyunlu padşahları bəzən Osmanlı və yaxud Teymurilərdə olduğu kimi özlərinə **"sultan"** titulu da götürürdülər.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərindən fərqli olaraq Şirvanşahlar dövlətində ölkə başçısı **şah** titulu daşıyırdı. Şirvanşahlar Kürdən şimala Dərbəndə və qərbdə Şəki hakimliyinə qədər əraziləri əhatə edirdi. Şirvanın ən etibarlı müttəfiqi əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, Şəki hakimliyi idi.

Azərbaycan dövlətlərində ordu quruculuğuna xüsusi diqqət verilirdi. Şirvanşahların ordusunda 60 min, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu ordularının hər birində 100 minə yaxın döyüşçü var idi. Orduda ən ali rütbəli şəxs Əmir idi.

Sosial-iqtisadi həyat. Yaxın Şərq ölkələrində olduğu kimi, XV əsrdə Azərbaycanda da ənənəvi "torpaq beşliyi" – çeşidli torpaq sahibliyi qalmaqda idi bunlar divan, xassə, mülk, vəqf və soyurqal torpaq sahibliyi idi.

Dövlət torpaqları dövlət xəzinəsinə aid torpaqlar idi və iki hissəyə bölünürdü: divan və xassə torpaqları. Bunların arasında yalnız bir fərq var idi ki, divan torpaqlarından yığılan vergilər dövlət xərclərinə yönəldilir, xassə torpaqlarından alınan gəlir padşah ailəsinin və bütünlükdə

sarayın saxlanılmasına xərclənirdi. Vəqf torpaqları da 2 yerə ayrılırdı – dini müəssisələrə aid torpaqlar vəqfi-xeyri, ruhanilərin özlərinə aid olan torpaqlar isə vəqfi-əhli adlanırdı. Oturaq əyanların irsi torpaqları **mülk** adlanırdı. Bu torpaqlar sözsüz olaraq atadan oğula və ya başqa hüquqi varisə keçə bilir, alqı-satqıya qoyulur, istənilən zaman bu və ya başqa bir şəxsə bəxş edilə və hətta hərraca qoyula bilirdi. Aydındır ki, bu torpaqlarda oturub, onu becərən kəndlilər mülk sahiblərindən tam asılı idilər. Mülk torpaqlarının böyük hissəsi kənd icmasına verilirdi və onları bəzən səhv olaraq "icma torpaqları" adlandırılırdılar. Mülklərin ikinci hissəsi sahələr şəklində ayrı-ayrı kəndlilərə icarəyə verilirdi. İcma torpaqlarına görə vergi elliklə ödənilirdisə, icarəyə görə hər bir kəndli özü ayrı-ayrılıqda vergi ödəyirdi. Torpaq sahibliyinin sonuncu-5-ci forması **"soyurqal"** moğol ağalığı dövründə formalaşmışdı və "bəxşiş" mənasını verir. Soyurqal hərbi-köçəri əyanlara xidmət müqabilində verilirdi və irsən nəsildənnəslə ötürülürdü. Azərbaycanda xidmətə görə verilən ilkin soyurqal kimi Səfəvi ordeninin başçısı Şeyx İbrahim Şeyxşaha Ərdəbil mahalının bəxşiş edilməsini göstərə bilərik. Şeyxşahdan sonra gələn səfəvilər isə buranın tam hüquqlu hakimləri olmuşlar.

Vergilər. XV əsrdə Azərbaycan əhalisi 40-a yaxın vergi və mükəlləfiyyətlər yerinə yetirirdilər. Kəndlilər əkdikləri torpağa görə **malcəhət** ödəyirdilər ki, bu da məhsulun 20%-ni təşkil edirdi. İstər kənd, istərsə də şəhər əhalisi sudan istifadəyə görə **bəhər** vergisi ödəyirdi. Maldarlıq yarımköçəri xarakter daşıyırdı. Maldarlardan **çobanbəyi** vergisi toplanılırdı. Sənətkarlardan **tamğa**, tacirlərdən isə **bac** vergisi alınırdı. Müsəlman olmayanlardan **cizyə** adlanan can vergisi alınırdı.

5. XIII – XV əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti

XIII – XV əsrlərdə Azərbaycanda baş verən tarixi hadisələr – moğol ağalığı, XIV əsrin ikinci yarısında siyasi çəkişmələr, XV əsrin müharibələri və s. Azərbaycanda mədəniyyətə böyük ziyan vurmuş, elmin, ədəbiyyatın və incəsənətin inkişafını xeyli ləngitmişdi. Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycan xalqı öz mədəniyyətini inkişaf etdirirdi.

Maarif. XIII – XV əsrlərdə təhsil sisteminin əsasını məktəb və mədrəsələr təşkil edirdi. Məktəblər əsasən ibtidai təhsil verir, burada şəriətin əsasına, dini ehkamlara, Quran oxunmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Yetim uşaqlar üçün "Dar ülitam" (Yetimlər evi) və "Beyt ülitam" (Təlim evi) yaradılmışdı. Bu məktəblərdə 10 uşağa 1 tərbiyəçi – atabəy düşürdü. Məzhər təhsil forması da var idi (şagirdlər müstəqil hazırlaşır və arada müəllimlərdən məsləhət alırdılar). Mədrəsələr isə orta təhsil verirdi. Mədrəsədə dini təlimdən savayı tarix, dil, ədəbiyyat, riyaziyyat, coğrafiya, astronomiya və sair dünyəvi elmlər tədris olunurdu. Mədrəsədə iki müdərris çalışırdı. Biri dini, o biri dünyəvi fənlərdən dərs keçirdi. Mədrəsədə təhsil şəxsi hesabdan və yaxud vəqf gəlirlərindən ödənilirdi.

Azərbaycan maarifinin və elminin inkişafında Təbrizin **"Rəb-i Rəşidi"** məhəlləsində yerləşən mədrəsə Bağdadın **"Nizamiyyə"** mədrəsəsindən sonra Şərqdə ali təhsil verən ikinci, Azərbaycanda isə birinci ali təhsil ocağı idi. Bu mədrəsəni **Fəzlullah Rəşidəddin** təsis etmişdi. Burada 500 müəllim 7000 tələbənin təlim və tərbiyəsi ilə məşğul olurdu. Tələbələrin 6 min nəfəri müxtəlif ölkələrdən idi. Dövlət hesabına fəaliyyət göstərən bu mədrəsədə ilahiyyat, astronomiya, təbiətşünaslıq, təbabət, tarix, məntiq və sair fənlər öyrədilirdi. Bu darülfünunun (universitetin) kitabxanasında 60 min kitab var idi.

Elm. XIII-XV əsrlərdə Azərbaycanda elm sahəsində böyük irəliləyiş olmuşdu. Görkəmli astronom-alim Nəsrəddin Tusi 1259-cu ildə **Marağa rəsədxanasının** əsasını qoydu. Burada dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlmiş alimlər çalışırdılar. Başqa bir **rəsədxana** Təbrizin Şam-Qazan məhəlləsində fəaliyyət göstərirdi. Nəsrəddin Tusi (1201-1274) müxtəlif elm sahələrinə aid bir çox əsərin müəllifidir. Bunlardan **"Zic elxani"**, **"Əxlaqi-Nasir"** və başqaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şəmsəddin Übeyd Təbrizi hesab kitabının müəllifi idi. Filosof Mahmud Şəbüstəri "Sirlər gülşəni", "Şəhadətnamə" əsərlərini yazmışdı.

Tibb elmi sahəsində xeyli uğurlar qazanılmışdı. F.Rəşidəddin dövrünün tanınmış həkimlərindən idi. Görkəmli alim Əhməd Naxçıvanı ibn Sinanın əsərlərinə bir sıra şərhlər yazmışdır. Vəqf gəliri hesabına fəaliyyət göstərən **dar ül-şəfalar** (şəfa evləri) – müalicəxanalar yaradılmışdı. Rəb-i Rəşidi məhəlləsində yerləşən dar ül-şəfa daha məşhur olmuş, burada

dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlmiş həkimlər çalşırdılar. Dərmanların hazırlanması və satışı üçün daruxanalar (apteklər) təşkil olunmuşdu.

Bu dövrdə elxanilərin tarixini əks etdirən bir sıra qiymətli əsərlər yazılmışdır. Tarix elmi üzrə Fəzlullah Rəşidəddin 14 əsər yaradaraq tarixlər toplusu yaratmışdı. Bu əsərlər içərisində "Cami ət-təvarix" ("Salnamələr məcmuəsi") xüsusi yer tutur. XIV əsrdə yaşamış Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin "Dəstur əlkatib" ("Qanun-qaydalar kitabı") əsəri Azərbaycanın ictimai-siyasi quruluşunu öyrənməkdə mühüm rol oynayır. Nizaməddin Şami Teymurun yürüşləri haqqında, gəncəli Kirakos isə XIII əsr hadisələri və albanlar haqqında qiymətli məlumtlar vermişlər.

Dövrün tanınmış coğrafiyaşünaslarından Həmdullah Qəzvinini, Əbdürəşid Bakuvini, dilçi – alimlərdən **İbn Müqənnəni,** Hinduşah Naxçıvanini, onun oğlu Məhəmməd Naxçıvanini göstərmək olar. Bu dövrdə Azərbaycan **dilçiliyi** sahəsində müəyyən işlər görüldü və dilçilik elmində "Azərbaycan dili" ifadəsi meydana gəldi. Alim **İbn Müqənnə** Azərbaycan sözlərinin lüğətini tərtib etmiş, **Məhəmməd Naxçıvani "Silah əl-əcəm"** adlı türkcə-farsca lüğət hazırlamışdı. Əsirəddin Əndəlüsinin "Türk dilini dərk etmə kitabı"nın və Azərbaycanca - ərəbcə lüğətin nəşr olunması Azərbaycan türkcəsinin inkişafına təkan verdi.

Bu dövrdə tarix elminə də aid qiymətli əsərlər yaradılmışdır. Elxanilərin tarixini əks etdirən bir sıra tarixi əsərlər yazılmışdı. Bunların içərisində Fəzlullah Rəşidəddinin "Cami ət-təvarix" ("Salnamələr məcmuəsi") əsəri xüsusi yer tutur. XIV əsrdə yaşamış Məhəmməd Naxçıvaninin "Dəstur əl-katib" ("Qanun-qaydalar kitabı") əsəri Azərbaycanın ictimai-siyasi quruluşunu öyrənməkdə mühüm rol oynayır. Məhəmməd Naxçıvani Azərbaycanda dövlət quruluşu və idarə sistemi haqqında məlumat verir.

XV əsrdə Azərbaycanda riyaziyyat, tarix, məntiq və sair elmlərlə yanaşı, fəlsəfə də inkişaf edirdi. O dövrün ən görkəmli filosofu İmadəddin Nəsimi idi. O, sufizmi təbliğ edir, dini ehkamlara qarşı çıxır, panteist bir filosof kimi Allahın məkan və zaman xaricində olması iddiasına qarşı çıxır, Allahın hər bir insanın daxilində olduğunu iddia edirdi. Nəsiminin davamçısı Əbülhəsən Əli ül-Əla "Bəşarətnamə" əsərində hürufiliyin nəzəri əsaslarını işləyib hazırladı. Seyid Yəhya Bakuvi görkəmli filosof olmaqla yanaşı dövrünün tanınmış tarixçisi və münəccimi idi.

Dil və Ədəbiyyat. Moğol işğalları Azərbaycan ədəbiyyatına da mənfi təsir göstərmişdi. Lakin buna baxmayaraq bu sahədə müəyyən işlər görülmüşdü. XIII əsrin əvvəllərində şair Şəmsəddin Təbrizi "Kəlilə və Dimnə" üslubunda "Fərid əssülük" adlı əsər yazmışdır. Azərbaycan-türk dilində ədəbiyyat daha çox inkişaf etmişdi. İzzəddin Həsənoğlu Azərbaycan türk və fars dillərində divan yaratmışdı. Azərbaycan dilində klassik poeziyanın ilk nümunələri yaradılmışdı. 1233-cü ildə şair Əli Azərbaycan dilində "Yusif və Züleyxa" adlı əsər yazmışdır. "Mürşidi-kamil" ləqəbli Şəms Təbrizi "Məqamat" əsəri ilə bütün Şərqdə məşhurdur. Əhvədi Marağayinin (1274-1338) "Dəhnamə", "Cami-cam" əsərləri elmi-fəlsəfi, əxlaqi və dini mövzudadır. XIV əsrdə ədəbiyyat xeyli inkişaf etmişdi. Şirvanşahlar sarayında yaşamış Arif Ərdəbilinin 1369-cu ildə yazdığı "Fərhadnamə" poemasının qəhrəmanı İran şahı Xosrov deyil, memar Fərhaddır. Əsərdə Şamaxı və Bakı abidələrinin təsvirinə daha çox yer verilmişdir. Dövrünün tanınmış şairlərindən olan Əssar Təbrizi (1323-1390) "Mehr və Müştəri", "Saqinamə" kimi poemaların müəllifidir. Onun qəhrəmanları bütün əzab və əziyyətlərə dözərək öz arzularına çatırlar. Hürufilik təliminin banisi Fəzlullah Nəimi "Cavidannamə", "Novruznamə", "Məhəbbətnamə", "Vəsiyyətnamə" kimi əsərlər yaratmışdır.

XV əsrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında fars dilində yazılan əsərlərin sayı azalır, ana dili – Azərbaycan türkcəsində yazan şairlərin sayı artırdı. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində dövlət dili Azərbaycan dili idi və hökmdarlar ana dilində yazılan əsərlərə üstünlük verirdilər. Azərbaycan dilində yazıb yaradan şairlərdən Kişvərini, Həbibini, Nəsimini, Cahanşah Həqiqini, Şah Qasım Ənvarı göstərmək olar. Kişvəri və Həbibi Ağqoyunlu Sultan Yaqub Mirzənin sarayında ən hörmətli şairlər idilər.

XV əsr ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi İmadəddin Nəsimidir. Nəsiminin yaradıcılığında insan problemi mərkəzi yer tutur. Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yazıb yaradan Nəsimi əsərlərinin böyük hissəsini, o cümlədən 12 min misradan ibarət divanını öz ana dilində - Azərbaycan türkcəsində yazmışdır.

Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah "Həqiqi" təxəllüsü ilə şeirlər yazırdı. Hürufilik hərəkatının iştirakçısı Şah Qasım Ənvar (1355-1435) həm fars, həm Azərbaycan dilində yazıb yaratmışdır. **Memarlıq və incəsənət.** XIII-XIV əsrlərdə memarlıq xeyli inkişaf etmişdi. Moğolların dağıtdığı bir çox şəhərlər yenidən bərpa olunmuşdu. 1239-cu ildə Gəncənin bərpasına başlandı. Qazan xan Muğanda Mahmudabad şəhərini saldırdı. Hülakilərin paytaxtı olan Təbriz böyüyür və genişlənirdi. Burada "Arquniyyə", "Qazaniyyə", "Rəb-i Rəşidi" kimi yeni məhəllələr salındı. Elxani vəziri Tacəddin Əlişahın Təbrizdə tikdirdiyi "Əlişah məscidi" sonralar "Ərk qalası" adı ilə müdafiə qalasına çevrilmişdi. Abşeronda Mərdəkan, Nardaran, Ramanı qalaları dövrün memarlıq abidələri idi. Naxçıvanda Cuğa kəndində Gülüstan türbəsi, Sultaniyədə Şərq türbələrinin incilərindən sayılan Olcaytu Xudabəndə türbəsi (1305-1313), 1322-ci ildə Bərdə türbəsi, Qarabağlar kəndində (Naxçıvan) Hülaki xanın arvadı Quti xatunun şərəfinə tikilmiş türbə gözəl memarlıq nümunələridir. XIV əsr memarlıq abidələrindən biri də Bərdə körpüsüdür. 16 gözdən ibarət olan bu körpünün uzunluğu 170, eni isə 5 metrdir.

XV əsrdə də bir sıra görkəmli memarlıq abidələri yaradılmışdır. Bunlardan Bakıda Şirvanşahlar Saray kompleksinin binalarından birini – divanxananı, "Bayıl daşları"nı, Mərdəkan qalasının kitabəsini, Qaraqoyunlu Cahanşah tərəfindən Təbrizdə inşa etdirilən "Göy məscidi" (1465), Ağqoyunlu Sultan Yaqub Mirzənin əmri ilə tikilən "Həşt behişt" (1483) saray kompleksini, "Həsən padşanın camesi"ni, "Nəsriyyə" və "Məqsudiyyə" mədrəsələrini göstərmək olar.

Dekorativ tətbiqi sənət sahəsində bir sıra uğurlar olmuşdu. Dekorativ tətbiqi sənətin gözəl nümunələri olan Azərbaycan xalçaları dünya şöhrəti qazanmışdı.
Təbriz və başqa şəhərlərdə metalişləmə sənəti inkişaf etmişdi. Təbriz ustalarından Yusif ibn Əhmədin 1319-cu ildə hazırladığı bədii **kasa (hazırda Londonda Viktoria və Albert muzeyində saxlanılır),** 1399-cu ildə Əmir Teymurun sifarişi ilə Əbdüləziz ibn Şərafəddin tərəfindən hazırlanmış 2 ton ağırlığında tiyan **(hazırda Sankt-Peterburqda Ermitajda saxlanılır)** yüksək zövqlə hazırlanmış bədii sənət əsərləridir. Minatür sənətinin nümunələrindən kitabların tərtibatında, tikilən memarlıq abidələrində geniş istifadə edilmişdir.

Görkəmli musiqişünas Səfiyəddin Urmavi (1230-1294) "Kitab əl-ədvar" ("Musiqi dövrləri haqqında kitab") kitabını yazmışdır. XV əsrdə Azərbaycanda yetişmiş ən mahir musiqiçilərdən Əbdülqadir Marağaini (1353-1445) göstərmək olar. Onun yaratdığı mahnılar, muğamlar, rəqs melodiyaları Yaxın və Orta Şərq mədəniyyətinə böyük təsir göstərmişdir. Əbdülqadir Marağai ilk dəfə 12 əsas muğamdan törəmə 24 şöbə sistemini elmi cəhətdən əsaslandırmış, musiqi mətnləri və Azərbaycan dilində şeirlər yazmışdır.

Dövrün tanınmış rəssamı **Əmir Dövlətyar** rəssamlıq məktəbi yaratmış, onlarla rəssam yetişdirmişdi